

MARIAN DYGO

<https://orcid.org/0000-0002-3060-8311>

Wydział Historyczny Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztora
Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego

BERNARD Z CLAIRVAUX, HERETYCY I POGANIE. PRÓBA INTERPRETACJI LISTU BERNARDA W SPRAWIE KRUCJATY SŁOWIAŃSKIEJ W 1147 ROKU

Abstrakt: W 1147 r. Bernard z Clairvaux napisał list w sprawie krucjaty przeciwko pogańskim Słowianom zamieszkałym na wschód od Łaby. Wyraził w nim pogląd, że naród Słowian należy albo całkowicie unicestwić, albo nawrócić. W artykule została postawiona hipoteza, że to słynne sformułowanie Bernarda powinno być interpretowane w kontekście jego poglądów dotyczących walki z herezją. Podstawą analizy są, oprócz przedmiotowego listu, także niektóre inne pisma Bernarda.

Słowa kluczowe: Bernard z Clairvaux, krucjata słowiańska 1147 r., duchowość krucjatowa, konwersja, herezje.

Abstract: In 1147, Bernard of Clairvaux wrote a letter regarding a crusade against the pagan Slavs residing on the east side of the Elbe. In his opinion, the nation of Slavs should be either totally exterminated, or converted. The author of the article puts forward a hypothesis that this famous statement of Bernard's statement ought to be interpreted in the context of his views and opinions on the fight against heresy. The analysis is based on, besides the mentioned letter, some other of Bernard's writings.

Keywords: Bernard of Clairvaux, Wendish crusade of 1147, crusading spirituality, conversion, heresies.

Przedmiotem rozważań jest list napisany przez Bernarda z Clairvaux zapewne we Frankfurcie w 1147 r., w trakcie zjazdu (13–23 marca) zwołanego przez króla Niemiec Konrada III w związku z jego przygotowaniem

do udziału w drugiej krucjacie¹. Na tym zjeździe podjęto decyzję, jak się najczęściej uważa, z inicjatywy książąt północnoniemieckich, o skierowaniu części sił niemieckich przeciwko pogańskim Słowianom, którzy zamieszkiwali na wschód od rzeki Łaby. Bernard wsparł tę krucjatę swoim autorytetem, skoro w interesującym nas liście, skierowanym do jej uczestników, wyłożył przyczyny wyprawy, cele oraz zasady, jakimi należało kierować się w jej trakcie². Wyprawa miała wyruszyć z Magdeburga 29 czerwca. Wcześniej, 11 kwietnia, papież Eugeniusz III wydał w Troyes bullę *Divini dispensatione*, w której autoryzował krucjatę przeciwko Słowianom oraz pozostałym poganom osiadłym za Łabą³.

Treść pisma Bernarda jest następująca:

Dominis et Patribus reverendis archiepiscopis ceterisque episcopis et principibus et universis fidelibus Dei, Bernardus Claravallensis vocatus abbas: spiritum fortitudinis et salutis. Non dubito quin auditum sit in terra vestra, et celebri sermone vulgatum, quomodo suscitaverit spiritum regum Deus et principum ad faciendam vindictam in nationibus et exstirpandos de terra christiani nominis inimicos. Magnum bonum, magna divinae miseracionis ubertas! Verumtamen videt hoc malignus et invidet more suo; frendet dentibus et tabescit; multos amittit ex his quos variis criminibus et sceleribus obligatos tenebat: perditissimi quique convertuntur, declinantes

¹ *Sancti Bernardi Opera*, t. 8: *Epistolae*, wyd. J. Leclercq, H. Rochas, Romae 1977, nr 457, s. 432–433 (dalej: *Epistolae*).

² W. Bernhardi, *Jahrbücher der deutschen Geschichte unter Konrad III.*, cz. 2, Leipzig 1883, s. 545–557; M. Bünding-Naujoks, *Das Imperium Christianum und die deutschen Ostkriege vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*, w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, wyd. H. Beumann, Darmstadt 1963, s. 96, 101–103; F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs. Ideengeschichtliche, kirchenrechtliche und historisch-politische Voraussetzungen der Missionierung von Elb- und Ostseeslawen um die Mitte des 12. Jahrhunderts*, Sigmaringen 1977, s. 8–9; idem, *The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe*, w: *Medieval Frontier Societies*, wyd. R. Bartlett, A. MacKay, Oxford 1989, s. 287–288; H.-D. Kahl, *Wie kam es 1147 zum „Wendenkreuzzug“*, w: *Europa Slavica — Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, wyd. K.-D. Grothusen, K. Zernack, Berlin 1980, s. 293–295; H.-O. Gaethke, *Herzog Heinrich der Löwe und die Slawen nordöstlich der unteren Elbe*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern 1999, s. 72–78; J. Phillips, *The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom*, New Haven–London 2007, s. 235–237; J.-Ch. Herrmann, *Der Wendenkreuzzug von 1147*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern 2011, s. 151–155; H. Kamp, *Der Wendenkreuzzug*, w: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, wyd. idem, M. Kroker, Paderborn–München–Wien 2013, s. 115–126. Por. także ostatnio J.T. Lees, „Why Have You Come with Weapons Drawn?” *The Leaders of the Wendish Campaign of 1147*, w: *The Second Crusade. Holy War on the Periphery of Latin Christendom*, wyd. J. T. Roche, J. Møller Jensen, Turnhout 2015, s. 284–285.

³ Por. J. Phillips, op. cit., s. 236; I. Fonnesberg-Schmidt, *The Popes and the Baltic Crusades 1147–1254*, Leiden–Boston 2007, s. 27–43; J.-Ch. Herrmann, op. cit., s. 41–43.

a malo, parati facere bonum. Sed aliud damnum veretur longe amplius de conversione gentium, cum audivit plenitudinem eorum introituram, et omnem quoque Israel fore salvandum. Hoc ei nunc tempus imminere videtur, et tota fraude satagit versuta malitia, quemadmodum obviet tanto bono. Suscitavit proinde semen nequam, filios sceleratos, paganos, quos, ut pace vestra dixerim, nimis diu sustinuit christianorum fortitudo, perniciose insidiantes dissimulans, calcaneo suo nec conterens capita venenata. Sed quia dicit Scriptura: Ante ruinam exaltabitur cor, fiet ergo, Deo volente, ut eorum superbia citius humilietur, et non propter hoc impediatur via Ierosolimitana; quia enim verbum hoc crucis parvitati nostrae Dominus evangelizandum commisit, consilio domini Regis et episcoporum et principum, qui convenerant Frankonovort, denuntiamus armari christianorum robur adversus illos, et ad delendas penitus, aut certe convertendas nationes illas signum salutare suscipere, eadem eis promittentes indulgentiam peccatorum quam et his qui versus Ierosolimam sunt profecti. Et multi quidem signati sunt ipso loco, ceteros autem ad opus simul provocavimus, ut qui ex christianis necdum signati sunt ad viam Ierosolimitanam, noverint eadem sese indulgentiam hac adepturos expeditione, si tamen perstiterint in ea pro consilio episcoporum et principum. Illud enim omnimodis interdiximus, ne qua ratione ineant foedus cum eis, neque pro pecunia, neque pro tributo, donec, auxiliante Deo, aut ritus ipse, aut natio deleatur. Vobis sane loquimur archiepiscopis et coepiscopis vestris, opponite omnino, ut maximam super his geratis sollicitudinem, et quantumcumque potestis, studium adhibeatis et diligentiam, ut viriliter fiat; et secundum Deum ministri Christi estis, et idcirco fiducialius a vobis exigitur, ut negotio eius, quod ad vos spectat, invigiletis. Nos quoque plurimum id rogamus et obsecramus in Domino. Erit autem huius exercitus, et in vestibus, et in armis, et phaleris ceterisque omnibus eadem quae et alterius exercitus observatio, quippe quos eadem retributio munit. Placuit autem omnibus in Frankenevort congregatis quatenus exemplar istarum litterarum ubique portaretur, et episcopi atque presbyteri populo Dei annuntiarent, et eos contra hostes crucis Christi, qui sunt ultra Albi, signo sanctae crucis consignarent et armarent; qui nimirum omnes in festo apostolorum Petri et Pauli apud Magdeburg convenire debent⁴.

Interpretacja interesującego nas listu jest w historiografii bardzo sporna. Kontrowersje są związane przede wszystkim z dwoma sformułowaniami, które dotyczą celu rzeczonyj wyprawy. Mianowicie miała ona zostać podjęta, aby pogańskie „narody” bądź całkowicie unicestwić, bądź nawrócić, względnie zniszczyć ich pogański obrządek: „ad delendas penitus, aut certe convertendas nationes illas”; „aut ritus ipse, aut natio

⁴ *Epistolae*, nr 457, s. 432–433.

deleatur”. Jak mamy rozumieć przytoczone sformułowania, skoro Bernard nigdy nie deklarował się jako zwolennik nawracania siłą na wiarę chrześcijańską?⁵

Według Hansa-Dietricha Kahla Bernard dlatego postulował w tym liście bądź nawrócenie pogan, bądź ich unicestwienie, że znalazł się pod wpływem „wielkiej koncepcji metafizyczno-zbawczej” wywodzącej się z teorii św. Augustyna o dwóch „civitates” oraz z przepowiedni sybillińskich mówiących o wielkiej wojnie z poganami, która poprzedzi koniec czasów. Zgodnie z tą sybillińską tradycją, podobno bardzo rozpowszechnioną w czasach Bernarda, miał pojawić się król końca czasów, aby odnowić cesarstwo rzymskie. Za jego panowania miały nadciągnąć z północy niezliczone ludy pogańskie, jednak miały one zostać pokonane, ich kraj spustoszony, świątynie zburzone, one same zaś wezwane do przyjęcia chrztu; kto nie okazałby czci krzyżowi, zostałby ukarany mieczem. Także Żydzi mieli zostać wówczas ostatecznie ochrzczeni. Ponieważ misja owego króla w historii zbawienia została w ten sposób wypełniona, miał on podążać do Jerozolimy, aby tam przekazać swoją władzę Jezusowi Chrystusowi. Wojnę z poganami można było – według Kahla – interpretować jako krucjatę, króla końca czasów zaś identyfikować z Konradem III, ponieważ pierwsza litera imienia owego niezwykle króla pokrywała się z pierwszą literą imienia władcy Niemiec. Zdaniem Kahla właśnie dlatego Bernard długo i z uporem przekonywał Konrada do wzięcia udziału w drugiej krucjacie, że w pozytywnej decyzji króla szukał potwierdzenia wiarygodności owej sybillińskiej tradycji, uwieńczenie zaś swych starań sukcesem określił jako „miraculum miraculorum”⁶. Kahl zwracał uwagę na to, że w liście Bernarda w sprawie wyprawy na Słowian, który był jego pierwszym listem zredagowanym po tym, jak przekonał on Konrada do wzięcia udziału w krucjacie na Bliski Wschód, także są wyraźne ślady „eschatologicznego oczekiwania końca o zabarwieniu sybillińskim”. Właśnie w kontekście sybillińskiego proroctwa należy – według Kahla – rozumieć alternatywę: albo nawrócenie, albo śmierć. Ona nie mogła wzbudzać zastrzeżeń u Bernarda, bo skoro dzieje świata zbliżały się do końca, to jego pragnieniem musiało być nawrócenie lub

⁵ Por. J. Phillips, op. cit., s. 236.

⁶ Na marginesie można zapytać, czy gdyby Bernard rzeczywiście informował Konrada III o czekającym go zadaniu jako władcy końca czasów, to ten kazałby tak długo przekonywać się do wzięcia udziału w krucjacie. Pomijając już to, że Konrad wyruszył do Jerozolimy zanim pokonał pogan Północy. W sprawie stosunków między Bernardem i Konradem III w związku z drugą krucjatą zob. ostatnio E. Goez, *Bernhard von Clairvaux und Konrad III.*, w: *Institution und Charisma. Festschrift für Gert Melville zum 65. Geburtstag*, red. F. J. Felten, A. Kehnel, S. Weinfurter, Köln-Weimar-Wien 2009, s. 444-446.

fizyczne wytępienie na ziemi nieprzyjaciół Chrystusa⁷. W ten sposób Bernard miał stać się autorem koncepcji bezpośredniej wojny misyjnej⁸.

Z kolei Friedrich Lotter przyznał co prawda, że Bernardowi (jak i jego współczesnym) była bliska interpretacja rzeczywistości w perspektywie eschatologicznej, jednak wyraził wątpliwość co do tego, że nasz opat uważał zbliżanie się dni ostatnich za pewność. Dlatego cytowany uczyony postawił pod znakiem zapytania pogląd Kahla, że oczekiwania eschatologiczne mogły być uzasadnieniem dla sformułowań: „ad delendas penitus, aut certe convertendas nationes illas” oraz „aut ritus ipse, aut natio deleatur”. Lotter odrzucił pogląd Kahla, że Bernard stawiał sobie za cel nawracanie pogan pod groźbą śmierci. Zwrócił uwagę na to, że nasz opat użył czasownika „deleo” wyłącznie w związku z rzeczownikami oznaczającymi zbiorowość: „natio” / „nationes”, a nie w związku z rzeczownikami wskazującymi na pogan jako indywidua, np. „paganus” / „pagani” itp. Zdaniem Lottera nasz opat stosował wyraz „natio” na określenie pogańskiej wspólnoty politycznej. Taka wspólnota, oparta na przekonaniu o wspólnym pochodzeniu jej członków, a także na rodzimym prawie i zwyczaju, mogła być zniszczona wskutek jej podporządkowania, przerwania jej tradycji, rozbicia jej struktur. I tylko w tym sensie, a nie w znaczeniu fizycznej eksterminacji populacji pogańskiej, wolno

⁷ H.-D. Kahl, *Zum Geist der deutschen Slawenmission des Hochmittelalters. Das Imperium Christianum und die deutschen Ostkriege vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*, w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke*, s. 161; idem, *Compellere intrare. Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts*, w: *ibidem*, s. 227–228; idem, *Christianisierungsvorstellungen im Kreuzzugsprogramm Bernhards von Clairvaux. Anmerkungen zum geistesgeschichtlichen Kontext des „Wendenkreuzzugs” von 1147*, PH 75, 1984, 3, s. 453–461; idem, „...Auszujäten von der Erde die Feinde des Christennamens...” *Der Plan zum „Wendenkreuzzug” von 1147 als Umsetzung sibyllinischer Eschatologie*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands” 39, 1990, s. 133–160; idem, *Crusade Eschatology as Seen by St. Bernard in the Years 1146 to 1148*, w: *The Second Crusade and the Cistercians*, red. M. Gervers, New York 1992, s. 35–36, 38–39; idem, *Die Ableitung des Missionskreuzzugs aus sibyllinischer Eschatologie (Zur Bedeutung Bernhards von Clairvaux für die Zwangschristianisierungsprogramme im Ostseeraum)*, w: *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1983, s. 133–138; idem, *Fides cum Ydolatria... Ein Kreuzfahrerlied als Quelle für die Kreuzzugeschatologie der Jahre 1146/47*, w: *Festschrift für Berent Schweineköper. Zu seinem siebzigsten Geburtstag*, red. H. Maurer, H. Patze, Sigmaringen 1992, s. 291–307. Por. B. McGinn, *St Bernard and Eschatology*, w: *Bernard of Clairvaux. Studies presented to Dom Jean Leclercq*, Washington, D.C. 1973, s. 180–183: „The extent of the eschatological influence on Bernard’s attitude towards the Crusade is obviously difficult to determine. [–] Bernard may have been aided in seeing this perspective by the Sibylline prophecies current at the time, but there is no conclusive evidence” (s. 183).

⁸ W sprawie typologii wojen misyjnych zob. H.-D. Kahl, *Compellere intrare*, s. 177–274.

interpretować sformułowanie: „natio deleatur”. Według cytowanego uczonego Bernard odwoływał się do Starego Testamentu, a mianowicie do opisu zdobycia Kanaanu przez Izraelitów, potraktowanego jako wzorzec typologiczny. Nasz opat miał dopuszczać zajęcie kraju Słowian, gdyby oni odmówili przyjęcia chrztu, jednak bez ich wyniszczenia jako indywidualów⁹.

Poglądy Lottera zostały uznane przez krytykę za szczególnie kontrowersyjne. Według Kahla nie dadzą się one utrzymać¹⁰. Z kolei zdaniem Rainera Ch. Schwingesa, próba „rehabilitacji” Bernarda, jaką podjął Lotter, okazała się „delikatnie mówiąc, zbyt teoretyczna”¹¹. Do krytyki zgłoszonej przez Kahla oraz Schwingesa odnośnie do poglądów Lottera przychylił się Ernst-Dieter Hehl¹². Natomiast James A. Brundage tak podsumował swoją recenzję: „Teza Lottera [– –] jest pomysłowa, ale nie jest przekonująca”¹³.

Jeżeli chodzi o najnowszą historiografię, to poglądy Kahla odnośnie do naszego listu spotkały się z akceptacją Kristin Skottki¹⁴. Z kolei

⁹ F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 38–43, 68–69; idem, *The Crusading Idea*, s. 289–292; idem, *Bemerkungen zur Christianisierung der Abodriten*, w: *Festschrift für Walter Schlesinger*, t. 2, red. H. Beumann, Köln–Wien 1974, s. 400–405. Według Kahla Bernard użył w naszym liście wyrazu „natio” / „nationes” w znaczeniu „gens” / „gentes” — H.-D. Kahl, *Einige Beobachtungen zum Sprachgebrauch von natio im mittelalterlichen Latein mit Ausblicken auf das neuhochdeutsche Fremdwort „Nation”*, w: *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter*, red. H. Beumann, W. Schröder, Sigmaringen 1978, s. 82–87.

¹⁰ H.-D. Kahl, *Wie kam es 1147 zum „Wendenkreuzzug”?*, s. 286, przyp. 1; por. idem, *Einige Beobachtungen*, s. 82–87.

¹¹ „gelinde gesagt zu theoretisch”, R.Ch. Schwinges, *Kreuzzugsideologie und Toleranz. Studien zu Wilhelm von Tyrus*, Stuttgart 1977, s. 10, przyp. 24a.

¹² E.-D. Hehl, *Kirche und Krieg im 12. Jahrhundert. Studien zu kanonischen Recht und politischer Wirklichkeit*, Stuttgart 1980, s. 134–135, przyp. 573. Zdaniem autora, Bernard opowiedział się za misją prowadzoną przy użyciu siły dlatego, „że upatrywał w Słowianach połabskich narzędzie szatana, przy pomocy którego ten chciał doprowadzić do upadku drugą krucjatę wraz z jej nadziejami na misję na Wschodzie. [– –] Temu dążeniu szatana należało położyć kres poprzez chrzest lub śmierć Słowian, których on podburzył” („daß er in den Wenden Werkzeuge des Teufels sah, mit denen der Satan den zweiten Kreuzzug mit seinen Missionsaussichten im Orient zu Fall bringen wollte. [– –] Diesem Bestreben des Teufels sollte durch Taufe oder Tod der von ihm aufgehetzten Wenden ein Ende gemacht werden”).

¹³ „Lotter’s argument [– –] is ingenious; but it is not persuasive”, J.A. Brundage, rec.: F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs. Ideengeschichtliche, kirchenrechtliche und historisch-politische Voraussetzungen der Missionierung von Elb- und Ostseeslawen um die Mitte des 12. Jahrhunderts*, Sigmaringen 1977, w: „Speculum” 54, 1979, 1, s. 173.

¹⁴ K. Skottki, „Until the Full Number of Gentiles Has Come In”. *Exegesis and Prophecy in St Bernard’s Crusade-Related Writings*, w: *The Uses of the Bible in Crusader Sources*, red. E. Lapina, N. Morton, Leiden–Boston 2017, s. 259, 261.

Hermann Kamp zanegował potrzebę podejmowania „spekulatywnych” oraz „anachronicznych” rozważań czy to o rozumieniu przez Bernarda znaczenia wyrazu „natio”, czy o jego nastawieniu do zagadnienia końca czasów. Nasz opat bowiem miał pochwalać bezkompromisową walkę z poganami, których uważał za „plugastwo” („Unflat”). Zadanie, jakie sobie postawił, sprowadzało się według cytowanego badacza do tego, aby zwykłą wyprawę wojenną przeciwko poganom proklamować jako walkę o uwolnienie chrześcijaństwa od zagrożenia pogańskiego. Dlatego Bernard z jednej strony podkreślał, że chrześcijanie, którym grożą napady pogan pozostających w przymierzu z szatanem, prowadzą wojnę obronną, z drugiej strony zaś wskazywał jako cel wyprawy nawrócenie pogan. Według Kampa pierwszy argument był niezgodny z rzeczywistością, drugi zaś był sprzeczny z nauką Kościoła o misji. Jednak Bernard miał nie przywiązywać wagi do tej sprzeczności. W sumie Kamp dochodzi do wniosku, że „wezwanie do zniszczenia pogan należy rozumieć mniej jako konkretną instrukcję działania niż jako apel do książąt saskich, aby przeprowadzili wyprawę wojenną jako krucjatę”¹⁵.

Także Jay T. Lees wyraził sceptycyzm wobec kwestionariuszy badawczych, jakie zaproponowali Kahl oraz Lotter. Jego zdaniem należy raczej zastanowić się nad tym, kim byli adresaci listu, niż nad poglądami eschatologicznymi Bernarda. List był skierowany do Sasów, którzy mieli różne nastawienie wobec ewentualnej krucjaty przeciwko Słowianom. Z kolei Bernard nie był pewien co do sposobu postępowania świeckich uczestników wyprawy. W związku z tym opat mówił, z jednej strony, o postępach konwersji wśród pogan, z drugiej zaś o zagrożeniu z ich strony i wzywał do zniszczenia pogan, którzy się nie nawrócili. Wszystko to miało przyczynić się w pewnej mierze do tego, że sens listu jest trudny do jednoznacznego odczytania¹⁶.

Wypowiedzi Kampa oraz Leesa są świadectwem pewnego regresu jeżeli chodzi o komentowanie listu Bernarda w sprawie krucjaty słowiańskiej. Tymczasem zachowuje aktualność stwierdzenie Kahla, że możliwości badawcze związane z tym tekstem są dalekie od wyczerpania¹⁷. W niniejszym artykule podejmujemy próbę wykazania, że uwzględnienie

¹⁵ „sind die Aufrufe zur Vernichtung der Heiden weniger als konkrete Handlungsanweisungen zu verstehen, denn als Aufforderung an die sächsische Fürsten, den Kriegszug als Kreuzzug durchzuführen”, H. Kamp, op. cit., s. 129–132 (cytat, s. 131). Por. krytyczne uwagi: M. Ščavinskas, *On the Crusades and Coercive Missions in the Baltic Region in the Mid-12th Century and Early 13th Century. The Cases of the Wends and Livonians*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 63, 2014, 4, s. 507–508.

¹⁶ J.T. Lees, op. cit., s. 285–287.

¹⁷ H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 454.

poglądów Bernarda w kwestii heretyckiej otwiera nowe perspektywy, jeżeli chodzi o zrozumienie treści przedmiotowego listu.

2

List zaczyna się adresem: „Panom i czcigodnym Ojcom arcybiskupom i innym biskupom oraz księżętom i wszystkim wiernym Boga, ducha męstwa i zbawienia życzę Bernard zwany opatem Clairvaux”¹⁸. Domyślamy się, że Bernard życzył „ducha męstwa”, ponieważ był świadomy powagi zadań czekających krzyżowców. Z kolei kiedy mówił o „duchu zbawienia”, to wyrażał nadzieję na osiągnięcie przez nich życia wiecznego.

Pierwsze zdanie właściwego tekstu listu brzmi: „Nie wątpię, że w waszej ziemi zostało usłyszane i rozgłoszone w uroczystym kazaniu, jak Bóg pobudził ducha królów i książąt dla dokonania zemsty na narodach i starcia z Ziemi nieprzyjaciół imienia chrześcijańskiego. Jak wielkie dobro, jak wielka obfitość bożego zmiłowania!”¹⁹. W rzeczonym zdaniu zwraca uwagę sformułowanie: „dla dokonania zemsty na narodach” — „ad faciendam vindictam in nationibus”. Zostało ono przejęte z psalmu 149,7 (co zresztą komentatorzy naszego tekstu zauważyli²⁰), z tym że w psalmie owo sformułowanie jest fragmentem następującego wersetu: „Ad faciendam vindictam in nationibus: increpationes in populis”²¹. Bernard wstawił zamiast: „increpationes in populis” słowa: „et extirpandos de terra christiani nominis inimicos”²².

¹⁸ „Dominis et Patribus reverendis archiepiscopis ceterisque episcopis et principibus et universis fidelibus Dei, Bernardus Claravallensis vocatus abbas: spiritum fortitudinis et salutis”, *Epistolae*, nr 457, s. 432.

¹⁹ „Non dubito quin auditum sit in terra vestra, et celebri sermone vulgatum, quomodo suscitaverit spiritum regum Deus et principum ad faciendam vindictam in nationibus et extirpandos de terra christiani nominis inimicos. Magnum bonum, magna divinae miserationis ubertas!”, *ibidem*. Nowe wydanie tego listu w 1977 r. w ramach *Opera Bernarda* przyniosło istotną korektę w stosunku do wcześniejszej edycji (PL, t. 182, Paris 1879, szp. 651–652). Fragment „extirpandos de terra christiani nominis” został uzupełniony o wyraz „inimicos”. Por. w tej sprawie H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 454–455; *idem*, *Zum Geist*, s. 172–173; *idem*, *Die weltweite Bereinigung der Heidenfrage — ein übersehenes Kriegsziel des Zweiten Kreuzzugs*, w: *Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus*, red. S. Burghartz, H.-J. Gilomen, G.P. Marchal, R.Ch. Schwinges, K. Simonmuscheid, Sigmaringen 1992, s. 64.

²⁰ H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 455 i por. s. 458.

²¹ Wszystkie cytaty biblijne według: *Biblia Sacra Latina vulgatae editionis. Auctoritate Sixti V et Clementis VIII*, London.

²² Waltraud Timmermann (*Studien zur allegorischen Bildlichkeit in den Parabolae Bernhards von Clairvaux*, Frankfurt am Main–Bern 1982, s. 53) zauważa, że Bernard

Kahl i Lotter identyfikują wyraz „nationes” z poganami, przy czym pierwszy traktuje go jako synonim wyrazu „gentes”, drugi zaś jako określenie pogańskiej wspólnoty politycznej²³. Obaj uczeni są przekonani, że także określenie: „inimici christiani nominis” odnosi się do pogan²⁴. Lotter zwrócił uwagę, że wyraz „natio” dotyczy zbiorowości, wyraz „inimici” zaś – indywiduów, którzy nie muszą tworzyć jakiejś wspólnoty²⁵. Do tych określeń powrócimy dalej. Natomiast w tym miejscu pragniemy wspomnieć, że św. Augustyn odnosił werset 7 psalmu 149: „Ad faciendam vindictam in nationibus: increpationes in populis” do pogan²⁶. Bernard znał autorytatywne komentarze św. Augustyna do psalmów²⁷. Z jakiegoś względu nasz opat częściowo zmienił tekst rzonego wersetu, dodając słowa: „ad [-] exstirpandos de terra christiani nominis inimicos”. Najpewniej nie dokonał tej przeróbki po to, aby sens wersetu pozostał bez zmiany. Nasuwa się hipoteza, że pod określeniem „christiani nominis inimici” kryje się kto inny, niż poganie²⁸.

Co się tyczy wyrazu „zemsta”, to według Kahla nasz opat miał konkretyzować go jako zmiecenie pogan z powierzchni ziemi, a tym samym utożsamiać „w zasadzie z alternatywą”: albo nawrócenie, albo śmierć²⁹. Z kolei według Lottera formuła „ad faciendam vindictam in nationibus”

„wykorzystuje [-] [Pismo Święte] do swoich celów, przy czym nie są rzadkością zmiany, odłączanie ustępów od pierwotnego kontekstu i łączenie ich z nowymi kontekstami” („Er verwertet [-] [die Heilige Schrift] für seine Zwecke, wobei Veränderungen, Isolierung von Stellen aus dem ursprünglichen Kontext und ihre Verknüpfung mit neuen Kontexten nicht ungewöhnlich sind”). W sprawie zakorzenienia formacji intelektualnej Bernarda w Biblii – ostatnio K. Skottki, op. cit., s. 239.

²³ Zob. wyżej.

²⁴ H.-D. Kahl, *Die Ableitung*, s. 130; F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 13; por. J.T. Lees, op. cit., s. 285.

²⁵ F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 38–43.

²⁶ *Sancti Augustini Opera, Enarrationes in Psalmos 101–150*, cz. 5: *Enarrationes in Psalmos 141–150*, wyd. F. Gori, I. Spaccia, Wien 2005, s. 285–287.

²⁷ Z nowszej literatury zob. C.A. Cvetković, *Seeking the Face of God. The Reception of Augustine in the Mystical Thought of Bernard of Clairvaux and William of St Thierry*, Turnhout 2012, s. 118 n.

²⁸ Zdaniem anonimowego Recenzenta określenie „christiani nominis inimici” oznacza pogan. Przywołujemy komentarz św. Augustyna do psalmu 149,7 dla wzmocnienia naszego poglądu, że owo określenie nie dotyczyło pogan.

²⁹ H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 455–461; idem, *Die Ableitung*, s. 139. Por. podobnie P. Dinzelsbacher, *Bernhard von Clairvaux. Leben und Werk des berühmten Zisterziensers*, Darmstadt 1998, s. 302–303. Hans-Dietrich Kahl (*Die weltweite Bereinigung der Heidenfrage*, s. 65) zmodyfikował nieco swoje stanowisko, uznając, że słowa „vindicta” i „exstirpatio” mogą odnosić się do dwóch sposobów powszechnego rozwiązania kwestii pogańskiej: albo poprzez fizyczne unicestwienie pogan, albo poprzez ich nawrócenie.

należy do zespołu idei, z którego pochodzi także sformułowanie „natio deletatur”, wszystko to zaś zostało doprecyzowane w typologicznym wzorcu zdobycia Kanaanu przez Izraelitów³⁰. Nie wchodząc na razie w roztrząsanie tych hipotez, zwrócimy uwagę na to, że o zemście mówi się zwłaszcza w pismach proroków czasów wygnania (Izajasz, Jeremiasz, Ezechiel), w ustępach, które zawierają przepowiednie przeciwko narodom pogańskim³¹. W owych przepowiedniach jest mowa o Dniu Pańskim, kiedy gniew Boga zostanie zwrócony przeciwko tym narodom, aby je surowo ukarać (do zagadnienia tych przepowiedni powrócimy dalej). Natomiast „zemsta” nie jest jakoś szczególnie związana z wydarzeniem zajęcia kraju Kanaan przez Izraelitów³². Dodajmy na koniec, że św. Augustyn w komentarzu do psalmu 149,7 napisał, iż zemsta na poganach jest dokonywana za pomocą głoszenia słowa bożego. Słowo boże jest mieczem, który uśmierca poganina, to znaczy: przemienia go w chrześcijanina³³.

Jeżeli chodzi o czasownik „extirpo”, to w Starym Testamencie jest on właściwie nieobecny³⁴. Kahl traktuje sformułowanie „ad [–] extirpandos de terra christiani nominis inimicos” jako przesłankę do stwierdzenia, że Bernardowi chodziło o powszechne rozwiązanie kwestii pogańskiej w związku z oczekiwaniem końca czasów³⁵. Z kolei Lotter uznał to sformułowanie za przesłankę do tego, aby odwołać się do modelu zajmowania Kanaanu przez Izraelitów³⁶.

³⁰ F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 38–39.

³¹ Na marginesie dodamy, że w Nowym Testamencie słowo „vindicta” pojawia się przede wszystkim w listach św. Pawła i wiąże się z Dniem Pańskim — powtórny przyścisł Chrystusa — Rz 12,19; por. 2 Kor 7,11; 2 Tes 1,8.

³² Ostatnio Susanna A. Throop wyraziła pogląd, że Bernard utożsamiał krucjatę z aktem zemsty na tych, którzy prześladowali chrześcijan — S.A. Throop, *Crusading as an Act of Vengeance, 1095–1216*, Farnham 2011, s. 96. Z kolei według Mihai Dragnei koncepcja bożej zemsty miała legitymizować wyprawę przeciw Słowianom jako krucjatę — M. Dragnea, *Divine Vengeance and Human Justice in The Wendish Crusade of 1147*, „Collegium Medievale” 29, 2016, s. 49–82.

³³ *Sancti Augustini Opera*, s. 286.

³⁴ Por. H.-D. Kahl, *Einige Beobachtungen*, s. 85, przyp. 69. Anonimowy Recenzent zwrócił uwagę na to, że przedmiotowy czasownik w wariacie „extirpare” został użyty w Starym Testamencie „w odniesieniu do losu pogan (Filistynów) przy zajmowaniu Kanaanu, a konkretnie w Księdze Koheleta (Ecc 47,8)”. To stwierdzenie wymaga korekty: informacja o pokonaniu Filistynów (przez króla Dawida) znajduje się w Księdze Syracha; wydarzenie to nie miało nic wspólnego z zajmowaniem Kanaanu przez Izraelitów.

³⁵ H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 460–461; idem, *Crusade Eschatology*, s. 37.

³⁶ Notabene Lotter korzystał z edycji listu Bernarda w *Patrologii*; nowe wydanie tego tekstu nie wpłynęło na zmianę jego poglądów.

Zwraca uwagę, że czasownik „exstirpo” pojawia się w pismach Bernarda poświęconych kwestii heretyckiej. (Kahl zresztą to zauważył, ale właściwych wniosków z tego spostrzeżenia nie wyciągnął³⁷). Na przykład w liście do hrabiego Ildefonsa z Saint Gilles w sprawie heretyka Henryka z Lozanny nawoływał Bernard adresata, aby ten wspomógł starania biskupów o usunięcie („exstirpari”) z roli Pańskiej pędów herezji, dopóki są młode³⁸. Na czym owa „exstirpatio” miała polegać? Z przedmiotowego listu Bernarda do hrabiego Ildefonsa wynika, że chodziło o izolowanie przywódców heretyckich od szerokich rzesz ludności. Do tej kwestii powrócimy w innym miejscu.

Przychodzi na myśl hipoteza, że pod określeniem „nieprzyjaciele imienia chrześcijańskiego” należy domyślać się heretyków, a nie pogan. Powtórzmy jeszcze raz: Bernard zapewne nie po to przerobił tekst wersu 7 w psalmie 149, żeby odnosił się on nadal wyłącznie do pogan. Poganie zostali przez Bernarda określani w naszym liście słowem „nationes” (a także „gentes” – zob. niżej), wskazującym na jakąś zbiorowość, heretycy zaś słowem określającym jednostki: „inimici” (por. wyżej). Powstaje jednak pytanie, dlaczego nasz opat nie posłużył się określeniem „haeretici”? Otóż trzeba zwrócić uwagę na to, że używał on bogatej nomenklatury w stosunku do heretyków. Arnold z Bresci został określony nie tylko jako heretyk³⁹, lecz także jako „schismaticus”, „inimicus crucis Christi”, „seminator discordiae”, „fabricator schismatum”, „turbator pacis”, „unitatis divisor”⁴⁰ – określenie heretyk wcale nie jest w tym zestawie najważniejsze.

Wszakże powstaje kolejne pytanie: dlaczego Bernard miał nawiązywać do sprawy heretyków w piśmie dotyczącym nawrócenia / wyniszczenia pogan? Należy w związku z tym zwrócić uwagę na to, że jeżeli chodzi o zwalczanie niewiary, to według naszego opata powinno ono mieć miejsce kolejno wobec heretyków, schizmatyków, pogan, Żydów⁴¹. Bernard uważał bowiem, że każdy rodzaj (religijnej) „nierozumności”

³⁷ Por. H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 459, przyp. 33.

³⁸ „dum adhuc parva sunt, germina de agro dominico exstirpari queant [–] sanctorum [–] episcoporum manu, tua quoque potenti dextera cooperante”, *Epistolae*, nr 241, s. 127 (1144/1145). O tym liście zob. B.M. Kienzle, *Cistercians, Heresy, and Crusade in Occitania, 1145–1229. Preaching in the Lord's Vineyard's*, York 2001, s. 93–95.

³⁹ *Epistolae*, nr 196, s. 52.

⁴⁰ *Ibidem*, nr 195, s. 50.

⁴¹ Por. *Sancti Bernardi Opera*, t. 3: *Tractatus et Opuscula. De consideratione ad Eugenium papam* (dalej: *De consideratione*), wyd. J. Leclercq, H.M. Rochas, Romae 1963, III, I, 3, s. 433. *De consideratione* zostało napisane w latach około 1147/1148–1152/1153 – P. Dinzelbacher, *op. cit.*, s. 339–340.

(„insipientia”) ma swój czas na dokonanie konwersji, którego nie należy wyprzedzać⁴². Trzeba przy tym podkreślić, że Bernard mógł uważać się za eksperta w zakresie nawracania heretyków⁴³. Jak wiadomo, w latach czterdziestych zwalczał ich z powodzeniem w południowej Francji i w Nadrenii słowem i piśmem⁴⁴.

Czy w naszym liście jest jakaś refleksja odnośnie do tego, że dokonało się nawrócenie heretyków i że wobec tego nadszedł czas nawrócenia pogan? Odpowiedzi na to pytanie należy szukać w kolejnym zdaniu: „Tymczasem widzi to szatan i zazdrości swoim zwyczajem; zgrzyta zębami i ginie. Traci wielu z tych, których związał ze sobą różnymi występkami i zbrodniami. Oto najbardziej niegodziwi [„perditissimi”] nawracają się, odwracają się od złego, gotowi czynić dobro”⁴⁵.

Według Kahla przymiotnik „perditissimi” odnosi się do tych, którzy dla odpuszczenia grzechów ślubowali wziąć udział w krucjacie do Ziemi Świętej⁴⁶. Podobnie twierdził Lotter⁴⁷. Ostatnio zbliżone stanowisko zajęła Skottki⁴⁸. Natomiast Lees wyraził opinię, że tutaj chodzi o pogan⁴⁹. Tymczasem wolno przypuszczać, że „perditissimi” są tożsami

⁴² Por. „Esto, de Iudaeis excusat te tempus: habent terminum suum qui praeveneri non poterit. Plenitudine gentium praevire oportet”, *De consideratione*, III, I, 3, s. 433. Nasz opat nawiązuje tutaj oczywiście do wypowiedzi św. Pawła (Rz 11,25).

⁴³ Por. wypowiedź Bernarda odnośnie do heretyków z Tuluzy: „quales utique omnes sunt quotquot adhuc de secta hac esse expertus sum”, *Sancti Bernardi Opera*, t. 2: *Sermones super Cantica Canticorum* 36–86 (dalej: *Sermones*), wyd. J. Leclercq, Ch.H. Talbot, H.M. Rochais, Romae 1958, nr 65, s. 177; por. B.M. Kienzle, op. cit., s. 78–90. W liście do hr. Ildefonsa wspominał Bernard o „magnitudo criminis” Henryka z Lozanny — *Epistolae*, nr 241, s. 126. W literaturze poświęconej naszemu tekstowi nie doceniono zagadnienia stosunku Bernarda do herezji. Na przykład Lotter zadowolił się stwierdzeniem, że to nastawienie było „łagodne” („milde Haltung”), zatem Bernard raczej nie sformułowałby programu eksterminacji ludności słowiańskiej — F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 11. Autor zwraca szczególną uwagę na stosunek Bernarda do Żydów. J.A. Brundage (zob. przyp. 13) wyraził wątpliwość, że poglądy Bernarda odnośnie do Żydów mogą być miarodajne dla określenia jego stosunku do pogan.

⁴⁴ Zob. np. P. Dinzelbacher, op. cit., s. 268–269, 276, 278–281; B.M. Kienzle, op. cit., s. 82–103.

⁴⁵ „Verumtamen videt hoc malignus et invidet more suo; frendet dentibus et tabescit; multos amittit ex his quos variis criminibus et sceleribus obligatos tenebat: perditissimi quique convertuntur, declinantes a malo, parati facere bonum”, *Epistolae*, nr 457, s. 432.

⁴⁶ H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 455; idem, *Crusade Eschatology*, s. 36–37; idem, *Die Ableitung*, s. 136, przyp. 27.

⁴⁷ F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 13; por. idem, *The Crusading Idea*, s. 288–289.

⁴⁸ K. Skottki, op. cit., s. 258.

⁴⁹ J.T. Lees, op. cit., s. 286–287.

z „nieprzyjaciółmi imienia chrześcijańskiego”, o których wspominaliśmy wyżej. Określenie „perditissimi” jest tak samo pejoratywne, jak wyraz „pessimi”, który Bernard stosował wobec heretyków⁵⁰. W takiej interpretacji wyrazu „perditissimi” utwierdzają nas słowa Bernarda, że owi najwięksi niegodziwcy „quique convertuntur” — to rzeczywiście pasuje do heretyków, ponieważ na polu konfrontacji z nimi notowano sukcesy. W drugiej połowie lat czterdziestych mogło wydawać się, że herezja w Langwedocji oraz w Nadrenii została spacyfikowana. Warto zwrócić też uwagę na to, że kiedy Bernard wspominał w naszym tekście o szatanie, który pałał zawiścią („invidet more suo”) wobec nawracających się grzeszników (w domyśle: heretyków), to podobną myśl zawarł w liście do hrabiego Ildefonsa w sprawie heretyka Henryka z Lozanny: „Invidia haec diabolica est: invidia hac mors intravit in orbem terrarum”⁵¹. W kaznodziejstwie cysterskim przeciwko heretykom często posługiwano się „retoryczną konstrukcją demonizacji”⁵².

Z powyższych rozważań można wyprowadzić następujący wniosek: według Bernarda ingerencja Boga w historię świata poprzez „pobudzenie ducha królów i książąt” do zmiecienia z powierzchni ziemi nieprzyjaciół imienia chrześcijańskiego, tj. heretyków, doprowadziła do ich nawrócenia. Mamy tutaj do czynienia z koncepcją teologiczną mówiącą o tym, że działanie Boga dla dobra człowieka skutkuje pozytywną odpowiedzią człowieka⁵³. Oznaczałoby to, że Bernard pod wyrazem „exstirpatio” nie rozumiał fizycznego wyniszczenia nieprzyjaciół Kościoła (w danym przypadku — prawdopodobnie heretyków), lecz jakiś inny sposób postępowania, mający na celu ich nawrócenie. Skuteczne nawrócenie heretyków otwierało drogę do nawrócenia pogan.

Kolejne zdanie listu brzmi: „Lecz on obawia się innej, daleko większej szkody: z nawrócenia pogan, ponieważ słyszał, że ich pełnia wejdzie do Kościoła i że także cały Izrael będzie zbawiony. Myśli, że ten czas teraz jemu zagraża i z całą podstępnością jego chytra przewrotność szuka sposobu, jak zapobiec takiemu dobru”⁵⁴. Bernard odwołuje

⁵⁰ „Non omnino et ab hoc insipientium genere pessimo tibi dissimulandum. Dico autem haereticos schismaticosque”, *De consideratione*, III, I, 3, s. 433.

⁵¹ *Epistolae*, nr 241, s. 125.

⁵² B.M. Kienzle, op. cit., s. 11; por. s. 88, 105.

⁵³ Zob. J.R. Sommerfeldt, *Bernard of Clairvaux. On the Spirituality of Relationship*, New York–Mahwah, N.J. 2004, s. 82.

⁵⁴ „Sed aliud damnum veretur longe amplius de conversione gentium, cum audivit plenitudinem eorum introituram, et omnem quoque Israel fore salvandum. Hoc ei nunc tempus imminere videtur, et tota fraude satagit versuta malitia, quemadmodum obviet tantum bono”, *Epistolae*, nr 457, s. 432.

się tutaj do rozdziału 11 listu św. Pawła do Rzymian⁵⁵. Z przytoczonego fragmentu wynika jasno, że określenia: „inimici christiani nominis”, „perditissimi” nie mogły odnosić się do pogan, natomiast jak najbardziej mogły dotyczyć heretyków. Wolno domyślać się, że ocena sytuacji świata przez szatana: że mianowicie nadchodzi czas nawrócenia pogan (i Żydów), była oparta na obserwacji następstw, jakie miało pobudzenie przez Boga ducha królów i książąt do starcia z ziemi „nieprzyjaciół imienia chrześcijańskiego”, których identyfikujemy z heretykami: oto nawet najgorsi z nich nawrócili się na prawdziwą wiarę. Czy jednak to oznacza, że Bernard był przekonany o rychłym nadejściu końca czasów, a nawet chciał ten koniec przyspieszyć i dlatego proponował alternatywę: albo nawrócenie pogan, albo ich wyniszczenie?⁵⁶ Raczej, jak wspominaliśmy wyżej, nasz opat prezentował pogląd, że nie należy wyprzedzać czasu, jaki różne rodzaje religijnej „nierozumności” mają na nawrócenie się⁵⁷.

W następnym zdaniu Bernard kontynuuje myśl dotyczącą działań szatana przeciwko nawróceniu pogan: „Dlatego pobudził niegodziwe potomstwo, synów przeklętych, pogan, których, jeżeli mogą tak powiedzieć, męstwo chrześcijan znosiło już zbyt długo na własną zgubę, nie zważając na prześladowania i nie miażdżąc zatrutych głów swoją piętą”⁵⁸. Zwraca uwagę, że według Bernarda szatan podejmuje działania paralelne do działań Boga. Szatan „suscitavit [–] semen nequam, filios sceleratos, paganos”, Bóg zaś — jak pamiętamy — „suscitaverit spiritum regum [–] et principum”. Czasownik „suscito” spotykamy na kartach Starego

⁵⁵ H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 460. Zwraca uwagę, że wydawcy listu nr 457 zidentyfikowali 13 cytatów z (lub nawiązań do) Starego Testamentu oraz cztery z Nowego Testamentu, te ostatnie pochodzą z listów św. Pawła (Rz, 1 Kor, 2 Kor, 1 Tes). Przewaga wykorzystania Starego Testamentu nie jest typowa dla korpusu pism Bernarda, natomiast przewaga Pawła w tym korpusie — tak. Zob. np. J.D. Anderson, *Paul in Book 5 of the De consideratione of Bernard of Clairvaux*, „Cistercian Studies Quarterly” 42, 2007, 2, s. 139–140.

⁵⁶ Lotter odrzucił, a co najmniej postawił pod dużym znakiem zapytania eschatologiczny wątek w liście Bernarda w sprawie krucjaty słowiańskiej. Według niego Bernard zachowywał dystans do interpretacji listu do Rzymian w sensie końca czasów; myślał tylko o nawróceniu Słowian zamieszkałych za Łabą, krucjatę słowiańską uważał za wojnę obronną itd. w tym duchu — F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 13–14; idem, *The Crusading Idea*, s. 290–291. Podobnie P. Dinzelsbacher, op. cit., s. 296.

⁵⁷ Ten pogląd odzwierciedla się wyraźnie w informacji podanej przez Helmolda w jego kronice, że Bernard mówił na zjeździe we Frankfurcie: „appropinquare tempora, quo plenitudo gentium introire debeat et sic omnis Israel salvus fiat”, *Helmoldi presbyteri Chronica Slavorum*, wyd. G.H. Pertz, Hannover 1868, I, 59, s. 118.

⁵⁸ „Suscitavit proinde semen nequam, filios sceleratos, paganos, quos, ut pace vestra dixerim, nimis diu sustinuit christianorum fortitudo, perniciose insidiantes dissimulans, calcaneo suo nec conterens capita venenata”, *Epistolae*, nr 457, s. 432–433.

Testamentu nierzadko w związku z wydarzeniami największej wagi. Na przykład Bóg pobudził ducha króla Medii przeciwko Babilonowi za zburzenie Jego świątyni w Jerozolimie⁵⁹. Bóg zachęcał także króla perskiego Cyrusa, aby zezwolił Żydom na powrót z niewoli babilońskiej do Judy, ducha zaś „reszty” ludu Izraela nakłonił do udania się w drogę powrotną i do odbudowy świątyni w Jerozolimie⁶⁰.

Zwraca uwagę, że o ile poprzednio Bernard stosował wyrazy odnoszące się do zbiorowości: „nationes” / „gentes”, to teraz użył sformułowania: „semen nequam, filios sceleratos, paganos”, dotyczącego jakichś indywidualiów. O kogo może tutaj chodzić? Z paralelnego sposobu działania Boga i szatana, o czym przed chwilą wspomnieliśmy, można wysnuć hipotezę, że Bernard miał tutaj na myśli indywiduala będące odpowiednikami „królów i książąt” chrześcijańskich, a zatem jakichś naczelników czy wodzów owych pogańskich „nationes”. Na rzecz tej hipotezy można przytoczyć dodatkowy argument⁶¹. Mianowicie sformułowanie „semen nequam, filios sceleratos, paganos” nawiązuje do mowy proroka przeciw Judzie i Jerozolimie otwierającej Księgę Izajasza: „Væ genti peccatrici, populo gravi iniquitate, semini nequam, filiis sceleratis: dereliquerunt Dominum, blasphemaverunt sanctum Israel, abalienati sunt retrorsum”⁶². W pierwszym nagłówku tej Księgi czytamy natomiast, że Izajasz miał widzenie odnośnie do Judy i Jerozolimy „in diebus Ozia, Jonathan, Achaz, et Ezechiaë, regum Juda”⁶³. Zatem owych królów należy utożsamiać z „przeklętymi synami” i to oni są właściwymi adresatami mowy. Prorok wspomina także o członkach elity władzy określanych jako „principes” („Sodomorum”, „infideles”) czy „judices”⁶⁴. Przesłanie płynące od proroka jest takie, że dzięki nowym przywódcom ludu danym przez Boga zostanie w Jerozolimie przywrócona sprawiedliwość⁶⁵. W świetle materiału porównawczego z Księgi Izajasza tym bardziej jesteśmy skłonni identyfikować indywiduala określone mianem „filii scelerati” z członkami grup przywódczych pogańskich „nationes”.

⁵⁹ „suscitavit Dominus spiritum regum Medorum: et contra Babylonem mens ejus est ut perdat eam, quoniam ultio Domini est, ultio templi sui”, Jer 51,11.

⁶⁰ 2 Krn 36,22; Ezdr 1,1.5.

⁶¹ Rzeczony argument ma wzmocnić naszą interpretację określenia „filii scelerati” w związku z zarzutem anonimowego Recenzenta, że brak jest uzasadnienia dla identyfikowania owych „przeklętych synów” z władcami pogan, ponieważ „owe rzekome «indywidua» są przecież nadal zbiorowością pogan”.

⁶² Iz 1,4.

⁶³ Ibidem, 1,1.

⁶⁴ Ibidem, 1,10; 1,23; 3,2-3.

⁶⁵ Ks. T. Brzegowy, *Księga Izajasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, cz. 1, Częstochowa 2010, s. 147, 149, 160, 171, 179, 182, 187, 188.

Trzeba przyznać rację Lotterowi, że w naszym liście mogą pod słowem „nationes” kryć się jakieś pogańskie organizacje plemienne. W związku z tym zwróćmy uwagę na sformułowanie: „calcaneo suo nec conterens capita venenata”. W języku biblijnym wyraz „caput” może oznaczać pogańskiego władcę. Oto przykłady: Izajasz mówi o głowie lub królu Damaszku, stolicy („caput”) Syrii, i o głowie Samarii, tj. Królestwa Północnego (Izraela)⁶⁶. Z kolei Nehemiasz wylicza „capita populi”, tj. wodzów Izraelitów⁶⁷. Posłużenie się przez Bernarda nomenklaturą zaczerpniętą ze Starego Testamentu jest zrozumiałe nie tylko z racji jego myślenia na sposób biblijny, lecz także dlatego, że zapewne nie dysponował (wbrew przypuszczeniom Kahla i Lottera) dokładnymi wiadomościami o ustroju Słowian zamieszkałych na wschód od rzeki Łaby⁶⁸.

Na marginesie warto dodać, że w przywoływanym już psalmie 149, po wersecie 7 o zemście na poganach i o karaniu narodów, powiada się w wersecie 8: „Ad alligandos reges eorum in compedibus: et nobiles eorum in manicis ferreis”. Święty Augustyn w komentarzu do tego ustępu identyfikował kajdany ze słowem bożym; zapowiadał, że dzięki słowu bożemu dokona się konwersja elit pogańskich na chrześcijaństwo⁶⁹. Ponieważ Bernard sięgał do tego psalmu, to nie można wykluczyć, że szukał w nim (choć — o czym dalej — nie tylko w nim), a także w komentarzu św. Augustyna inspiracji dla sposobu postępowania z poganami polegającego na tym, aby skupić uwagę przede wszystkim na wodzach pogańskich plemion⁷⁰.

W komentowanym zdaniu z naszego listu zwraca uwagę jeszcze jedna myśl: że mianowicie moc chrześcijan znosiła zbyt długo prześladowania od owych pogan. Zbyt długo w stosunku do czego? Zapewne w stosunku do czasu, w jakim — dzięki zaangażowaniu Bernarda — udało się spacyfikować herezję w południowej Francji.

W każdym razie teraz Bernard, wskazując na konieczność szybszego upokorzenia owych pogan oraz na to, aby z ich powodu „via Ierosolimitana” nie stała się niedostępna⁷¹, stwierdza: „Ponieważ zaś Pan

⁶⁶ Iz 7,8 nn.

⁶⁷ Neh 10,14.

⁶⁸ Por.: „The ignorance of the Saxons concerning what lay beyond their extern frontier was far less than that of the driving force behind the Second Crusade: Abbot Bernard of Clairvaux”, J.T. Lees, op. cit., s. 284.

⁶⁹ *Sancti Augustini Opera*, s. 287–292.

⁷⁰ Por. H.-D. Kahl, *Christianisierungsvorstellungen*, s. 456: Bernard zinterpretował kontekst werseku 7 w Psalmie 149 „jako hasło wezwania do nowej krucjaty”.

⁷¹ Kristin Skottki (op. cit., s. 259) dopatruje się we wzmiance o zagrożeniu „drogi do Jerozolimy” przez pogan z północy świadectwa tego, że Bernard traktował drugą

powierzył naszej skromnej osobie głoszenie tego słowa krzyża, za radą pana Króla oraz biskupów i książąt, którzy zgromadzili się we Frankfurcie, wzywamy do uzbrojenia potęgi chrześcijan, aby walczyć z nimi, i do przybrania na siebie zbawionego znaku, aby owe narody całkowicie wytępić, albo niezawodnie nawrócić”⁷². Zaraz po tym jest informacja o przyznaniu uczestnikom tej wyprawy takiego odpustu, jakim cieszą się ci, którzy wyruszyli do Jerozolimy („qui versus Ierosolimam sunt profecti”)⁷³. W ten sposób dotarliśmy do najbardziej kontrowersyjnego sformułowania w omawianym tekście: „ad delendas penitus, aut certe convertendas nationes illas”⁷⁴.

Sądzymy, że aby właściwie zrozumieć ten passus, należy pamiętać, iż według Bernarda: 1) szatan obawia się nawrócenia pogan, bo oni mają pełny wstęp do Kościoła, a ponadto ich nawrócenie pobudzi do nawrócenia zatwardziałą część Izraela; 2) Bóg naszemu opatowi powierzył głoszenie słowa krzyża. Zatem celem wszelkich działań wobec pogan powinno być ich nawrócenie; właśnie dlatego Bóg wzbudził ducha męstwa u królów i książąt dla dokonania zemsty na narodach. W tym kontekście nie bez znaczenia jest także to, co Bernard napisał o „nieprzyjaciółach imienia chrześcijańskiego”, tzn., jak domyślamy się, o heretykach. Bóg wzbudził ducha królów i książąt, aby oni starli tych „nieprzyjaciół” z powierzchni ziemi, a tymczasem nawet najniegodziwsi z owych „nieprzyjaciół” nawrócili się, odrzuciwszy zło. Wobec tego sformułowanie: „ad delendas penitus, aut certe convertendas nationes illas” nie może być rozumiane tak, że Bernard dopuszczał (nawet całkowite) fizyczne wyniszczenie pogan (jak chce Kahl) bez ich nawrócenia — taka interpretacja byłaby całkowicie sprzeczna z przesłaniem tego fragmentu naszego listu, który dotyczy „nieprzyjaciół imienia chrześcijańskiego”. Zatem czasownik „deleo”, który może oznaczać: „zniszczyć”, „wytępić”,

krucjatę jako pielgrzymkę narodów na Syjon. Tymczasem napomknął on o drodze do Jerozolimy najpewniej dlatego, że pragnął ideowo podbudować wyprawę przeciw Słowianom oraz uzasadnić obdarzenie jej uczestników takimi przywilejami, jakie przysługiwały krzyżowcom wyruszającym na Bliski Wschód.

⁷² „quia enim verbum hoc crucis parvitati nostrae Dominus evangelizandum commisit, consilio domini Regis et episcoporum et principum, qui convenerant Frankonovort, denuntiamus armari christianorum robur adversos illos, et ad delendas penitus, aut certe convertendas nationes illas signum salutare suscipere”, *Epistolae*, nr 457, s. 433.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Podobne sformułowanie znalazło się także w relacji o krucjacie słowiańskiej zawartej w Rocznikach magdeburskich: „contra paganos versus aquilonem habitantes [–] ut eos aut christiane religioni subderet, aut Deo auxiliante omnino deleret”, *Annales Magdeburgenses*, wyd. G.H. Pertz, w: MGH SS, t. 16, Hannover 1859, s. 188.

„spustoszyć” należy interpretować w kontekście nawrócenia pogan. Wypada więc zgodzić się z Lotterem, że Bernard przydaje większe znaczenie nawróceniu pogan, niż zniszczeniu pogańskich „nationes”⁷⁵.

Należy teraz zastanowić się nad sensem sformułowania „ad delendas penitus [- -] nationes illas”. Jak pamiętamy, Lotter szukał rozwiązania problemu, odwołując się do Pisma Świętego. To jest dobry trop, z tym że – wbrew temu, co twierdzi cytowany uczyony – w naszym tekście nie ma przesłanek, by odwoływać się do biblijnego opisu wydarzenia zajęcia przez Izraelitów kraju Kanaan⁷⁶. Takimi przesłankami nie może być ani formuła „ad faciendam vindictam in nationibus”, ani sformułowanie „extirpare de terra”. Zatem szukajmy materiału porównawczego innego niż ten, który został wykorzystany przez Lottera.

Otóż czasownik „deleo” w połączeniu z przysłówkiem „penitus” został użyty w Starym Testamencie bodajże tylko dwukrotnie. I tak w Księdze Powtórzonego Prawa mówi się o tym, że Bóg wyda Izraelowi narody, których ten się obawia, aż do ich całkowitego wyginięcia, a także wspomina się o żalonym losie, jaki czeka królów tych narodów⁷⁷. Z kolei w Druhej Księdze Kronik czytamy o tym, w jaki sposób Bóg ukarał Roboama, pierwszego króla Judei, za jego niewierność wobec przymierza Izraela z Bogiem. Mianowicie faraon egipski Sesac zdobył warownie w Judzie i stanął pod Jerozolimą. Dopiero kiedy król Roboam i jego książęta („principes”) upokorzyli się przed Bogiem, zostali oszczędzeni od całkowitego zniszczenia („nec deleti sunt penitus”). Roboam wraz ze swoimi dostojnikami mieli stać się sługami faraona⁷⁸.

W tych biblijnych przykładach widać wyraźnie, że jeżeli chodzi o „zniszczenie narodu”, to na czoło wysuwają się działania Boga skierowane przeciwko elitom politycznym danej wspólnoty politycznej (królowie, książęta). Wydaje się bardzo prawdopodobne, że Bernard przejął ze Starego Testamentu sformułowanie „penitus deleatur” i zastosował je w stosunku do pogan, a ściślej: wobec przywódców pogańskich wspólnot politycznych.

Warto także zwrócić uwagę na zawarte w Starym Testamencie pro-roctwa przeciwko narodom obcym; wspominaliśmy o nich wyżej. Otóż jest w nich mowa o dwóch typach działań Boga: 1) kiedy Bóg doprowadza do całkowitego wytepienia narodu; 2) kiedy działania Boga są

⁷⁵ F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 15.

⁷⁶ Por. *ibidem*, s. 39–41, 66–69.

⁷⁷ „Dabitque eos [nationes] Dominus Deus tuus in conspectu tuo: et interficiet illos donec penitus deleantur. Tradetque reges eorum in manus tuas, et disperdes nomina eorum sub coelo: nullus poterit resistere tibi, donec conteras eos”, Pwt 7,23–24.

⁷⁸ 2 Krn 12,8.12.

wymierzone we władców tych narodów. Działania typu pierwszego byłyby sprzeczne z treścią analizowanego źródła. Zupełnie inaczej jest z działaniami typu drugiego, wszak już z dotychczasowego naszego rozumowania wyciągnęliśmy wniosek, że kiedy Bernard mówił o poganach w znaczeniu indywidualów, mógł mieć na myśli naczelników (i nobilów) pogańskich.

I tak w Księdze Amosa, w proroctwie przeciwko Ammonitom, powiada się, że w niewolę pójdzie ich król oraz jego książęta⁷⁹. Z kolei w proroctwie przeciw Moabitom w tejże księdze czytamy o zniszczeniu władcy i wszystkich książąt⁸⁰. Natomiast w Księdze Izajasza w opisie zagłady Edomitów mówi się, że nie będą mieli króla oraz dostojników⁸¹. Wreszcie Księga Jeremiasza donosi o zemście Bożej na Babilonie polegającej m.in. na upojeniu członków grupy przywódczej⁸².

Skupienie przez Bernarda uwagi na wodzach słowiańskich w związku z nawróceniem pogan przypomina jego podejście do kwestii heretyckiej⁸³. Mianowicie zwracał on uwagę na to, że dla powodzenia herezji kluczowe znaczenie miał przywódca / przywódcy takiego ruchu (zasygnalizowaliśmy to zagadnienie wyżej). Zwróćmy w związku z tym uwagę na to, co Bernard pisał do legata kardynała Gwidona o Arnoldzie z Bresci

⁷⁹ „Et ibit Melchom in captivitate, ipse, et principes ejus simul, dicit Dominus”, Am 1,15.

⁸⁰ „Et disperdam iudicem de medio ejus, et omnes principes ejus interficiam cum eo, dicit Dominus”, ibidem, 2,3.

⁸¹ „Nobiles ejus non erunt ibi: regem potius invocabunt, et omnes principes ejus erunt in nihilum”, Iz 34,12.

⁸² „Et inebriabo principes ejus, et sapientes ejus, et duces ejus, et magistratus ejus, et fortes eius”, Jer 51,57. Por. S.A. Throop, op. cit., s. 34, gdzie spostrzeżenie, że zemsta w rozumieniu religijnym nie musiała przybierać formy rozlewu krwi.

⁸³ W związku z tym należy podkreślić, że Bernard interesował się nawróceniem przede wszystkim w znaczeniu religijnej względnie moralnej zmiany, już po przyjęciu wiary chrześcijańskiej i w Kościele, natomiast konwersją na chrześcijaństwo właściwie się nie zajmował i nie miał w tym zakresie ani wystarczających przemyśleń, ani wystarczającego doświadczenia, por. A. Marini, *Conversione e morte. Il problema della conversione al cristianesimo in Bernardo di Clairvaux*, „Studi storico-religiosi” 6, 1982, 1-2, s. 345-381: Bernard odkładał myśl o konwersji pogan na bliżej nieokreśloną przyszłość, może eschatologiczną; bardziej interesował się konwersją Żydów i muzułmanów niż pogan; pogaństwo interpretował w sensie alegorycznym, jako grzech, konwersję zaś jako zmianę w życiu grzesznika dziejącą się wewnątrz świata chrześcijańskiego; prawdziwym nieprzyjacielem chrześcijanina jest szatan, którego obecność przejawia się w zagrożeniach płynących ze strony heretyków, schizmatyków, pogan, Żydów, grzeszników katolickich; nawrócenie grzeszników oraz obrona Ziemi Świętej stoją na pierwszym planie; nieprzejednanie wobec pogan widoczne w liście z marca 1147 r. oraz alternatywa: albo nawrócenie, albo wytępienie są wyjątkowe na tle całego pisarstwa Bernarda.

(1143): „którego Brescia odtrąciła, Rzym brzydził się, Francja odprawiła, Niemcy nie życzyły sobie, Italia nie chciała przyjąć”⁸⁴. I dalej: „Nie bez przyczyny władza apostolska wymusiła na nim, człowieku urodzonym w Italii, by udał się za Alpy i aby nie było mu wolno powrócić do domu”⁸⁵. Z kolei w liście Bernarda do biskupa Konstancji (1142) czytamy o Arnoldzie: „człowiek luźny i zbieg”⁸⁶. Natomiast o Henryku z Lozanny pisał Bernard w liście do hrabiego Ildefonsa (1144/1145): „Mężu szlachetny, zbadaj, jeśli łaska, jakim sposobem uciekł z miasta Lozanny, jak z Le Mans, jak z Poitiers, jak z Bordeaux. Nie wolno mu powrócić do któregośkolwiek z nich”⁸⁷. Z przytoczonych wypowiedzi wynika, że jeżeli chodzi o traktowanie przywódców heretyckich, to na pierwszym miejscu stawiał Bernard pozbawienie ich jakiegokolwiek stabilizacji życiowej, aby w ten sposób izolować ich od szerokich rzesz ludności i utrudnić lub uniemożliwić im skuteczne nauczanie⁸⁸. Jak bowiem pisał opat o czołowych heretykach: chodzi o to, aby „wichrzyciele zostali przekonani niezaprzeczalnymi argumentami, że albo sami usuną błędy, o ile to możliwe, albo, jeżeli jest to niemożliwe, utracą przyzwolenie i możliwość buntowania innych”⁸⁹. Natomiast nigdzie nie ma ani słowa o tym, że przywódców heretyków należy uśmiercać. Zatem komentarz Petera Dinzlbachera dotyczący cytowanego wyżej passusu: „calcaneo suo nec conterens capita venenata” odnoszącego się (prawdopodobnie) do wodzów plemion pogańskich, że mianowicie „głów nie rozbija się metaforycznie”⁹⁰, nie wydaje się trafny.

Po zdaniu dotyczącym przyjęcia znaku krzyża i przyznania odpustów uczestnikom wyprawy, Bernard wypowiada się na temat stosunku

⁸⁴ „quem Brixia evomuit, Roma exhorruit, Francia repulit, Germania abominatur, Italia non vult recipere”, *Epistolae*, nr 196, s. 51.

⁸⁵ „Non sine causa vigor apostolicus hominem Italia ortum transalpinare coegit, repatriare non patitur”, *ibidem*, s. 52.

⁸⁶ „vagus et profugus super terram”, *ibidem*, nr 195, s. 50.

⁸⁷ „Inquire, si placet, vir nobilis, quomodo de Lausanna civitate exierit, quomodo de Cenomannis, quomodo de Pictavi, quomodo de Burdigali, nec patet ei uspiam reversionis aditus”, *ibidem*, nr 241, s. 127; o tym liście zob. B.M. Kienzle, *op. cit.*, s. 93–95.

⁸⁸ Por. „auditor tamen a pluribus, et populum qui sibi credat, habet. O infelicissimum populum! Ad vocem unius haeretici siluerunt in eo omnes prophetae et apostolicae voces, quae de convocanda in una Christi fide e cunctis nationibus Ecclesia, uno veritatis spiritu cecinerunt”, *Epistolae*, nr 241, s. 126; także *Sermones*, nr 65, s. 177; nr 66, s. 179, 186. Por. w tej sprawie A. Chapman, *Sacred Authority and Temporal Power in the Writings of Bernard of Clairvaux*, Turnhout 2013, s. 84–86.

⁸⁹ „subversores invictis rationibus convincantur, ut vel emendentur ipsi, si fieri potest, vel, si non, perdant auctoritatem facultatemque alios subvertendi”, *De consideratione*, III, I, 3, s. 433.

⁹⁰ P. Dinzlbacher, *op. cit.*, s. 303.

krzyżowców do pogan: „W każdym razie zakazujemy całkowicie tego, aby z jakiegokolwiek względu zawierali z nimi przymierze, ani za pieniądze, ani za trybut, dopóki z Bożą pomocą nie zostanie unicestwiony albo ów obrządek, albo naród”⁹¹. Już Lotter zauważył, że szczególnie w świetle tego fragmentu listu nie da się utrzymać poglądu, jakoby Bernard opowiadał się za zniszczeniem pogan rozumianym jako ich eksterminacja⁹². W świetle dotychczasowych rozważań wolno interpretować sformułowanie „deletio nationis” jako usunięcie pogańskiego naczelnika, „deletio ritus” zaś jako odrzucenie pogańskiego obrządku. Zatem ponownie jesteśmy na tropie słowiańskich przywódców – to z nimi książęta północnoniemieccy zawieraliby ewentualne „przymierza”. Bernard przestrzega krzyżowców przed przyjmowaniem pieniędzy od pogan w zamian za zawarcie sojuszu, dopóki nie zostanie spełniony warunek: „aut ritus ipse, aut natio deleatur”⁹³. Najprawdopodobniej nasz opat nawiązywał do swoich doświadczeń związanych ze zwalczaniem herezji. Mianowicie ubolewał nad tym, że książęta, a nawet duchowni, przyjmują od heretyków

⁹¹ „Illud enim omnimodis interdiciamus, ne qua ratione ineant foedus cum eis, neque pro pecunia, neque pro tributo, donec, auxiliante Deo, aut ritus ipse, aut natio deleatur”, *Epistolae*, nr 457, s. 433.

⁹² F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 41.

⁹³ Por. informację podaną przez Helmolda o księciu Henryku Lwie: „In variis autem expeditionibus, quas adhuc adolescens in Sclaviam profectus exercuit, nulla de christianitate fuit mentio, sed tantum de pecunia”, *Helmoldi presbyteri Chronica*, I, 68, s. 133. W bulli papieża Eugeniusza III z 11 kwietnia 1147 r. zatwierdzającej krucjatę przeciw Słowianom (PL, t. 180, Paris 1902, nr 166, szp. 1203–1204) jest mowa o tych, którzy zamierzają wyruszyć „przeciw Słowianom i pozostałym poganom zamieszkującym w kierunku Północy [–], i podporządkować ich religii chrześcijańskiej” („contra Sclavos caeterosque paganos habitantes versus Aquilonem [–], et eos Christianae religioni subjugare”). Papież zarządza, „aby od tych pogan, których można podporządkować wierze chrześcijańskiej, nikt nie przyjmował pieniędzy lub innego wykupu po to, by pozwolić im na pozostanie w ich niewierze” („ut nullus de paganis ipsi, quos Christianae fidei poterit subjugare, pecuniam vel aliam redemptionem accipiat, ut eos in sua perfidia remanere permittat”). Jak interpretować to postanowienie? Hans-Dietrich Kahl był zdania, że „The bull marks the first official sanction by a pope of the use of force against the heathens in order to convert them”, H.-D. Kahl, *Crusade Eschatology*, s. 40; podobnie idem, *Die Ableitung*, s. 131–132; por. krytykę tego poglądu: M. Ščavinskas, op. cit., s. 507. Z kolei według Friedricha Lottera (*Die Konzeption des Wendenkreuzzugs*, s. 18) papieżowi chodziło o zaprzestanie wykonywania kultu pogańskiego, jeżeli nie dobrowolnie, to pod bezpośrednią władzą chrześcijan. Tak czy inaczej, z bulli Eugeniusza III wynika, że wolno przyjmować pieniądze/trybut od tych pogan, których nie można podporządkować wierze chrześcijańskiej, tzn.: nie można podporządkować wierze bez zastosowania siły. Jeżeli natomiast chcą oni poddać się wierze, to nie należy narzucać im trybutu. I tutaj znowu pod rzeczownikiem „poganie” należy rozumieć naczelników pogańskich plemion Słowian.

podarunki („munera”)⁹⁴. Zwracał także uwagę na to, że przywódcy herezyków starają się pozyskać przychylność osób bogatych i wpływowych⁹⁵.

„Deletio nationis” bądź „deletio ritus” otwierało, w przekonaniu Bernarda, drogę do konwersji danego plemienia na chrześcijaństwo. Być może nasz opat czerpał inspirację do takiego postawienia sprawy także ze wspomnianego wyżej rozdziału 7 Księgi Powtórzonego Prawa, w którym Bóg zapowiada wydanie w ręce Izraela królów groźnych narodów sąsiednich, a także żąda od narodu wybranego, aby spalił posągi bogów tych narodów⁹⁶.

Zaraz Bernard dodaje zdanie o tym, aby arcybiskupi i biskupi przeciwstawiali się zawieraniu nieuprawnionych sojuszy z poganami i dokładali największej staranności odnośnie do przebiegu wyprawy, ponieważ są pomocnikami Boga i dlatego mają troszczyć się o bożą sprawę. Mamy tutaj nawiązanie do początku naszego tekstu, gdzie Bernard życzy arcybiskupom i biskupom „ducha męstwa”.

W kolejnym zdaniu z listu znajdujemy informację, że co się tyczy odzieży, broni i koni, to wojsko zebrane na wyprawę przeciw Słowianom ma być takie, jak każde inne wojsko (krucjatowe), ponieważ jest umocnione takim samym przywilejem. Na końcu listu jest mowa raz jeszcze o zgromadzeniu we Frankfurcie, o tym, że tam, gdzie pismo będzie czytane, ma być przyjmowany krzyż i broń przeciw wrogom Krzyża Chrystusa, którzy są za Łabą, a także o zbiorce krzyżowców w Magdeburgu w dzień świętych Piotra i Pawła. Kahl wyraził opinię, że ponieważ Bernard nie podał nazwy ludu, przeciwko któremu miała być skierowana wyprawa, to alternatywa: albo nawrócenie, albo zniszczenie, odnosiła się do wszystkich pogan na ziemi⁹⁷. Trudno zgodzić się z tą opinią już chociażby z tego powodu, że Bernard miał na myśli ludy, „które są z tamtej strony Łaby” („qui sunt ultra Albi”), a nie gdziekolwiek na świecie. Zwraca uwagę, że Bernard określa mieszkańców ziem za Łabą mianem „nieprzyjaciół krzyża Chrystusa” („hostes crucis Christi”). To było dla niego najważniejsze: rzeka Łaba rozdzielała przyjaciół krzyża od nieprzyjaciół krzyża. Jak zauważył William J. Purkis, znak krzyża był „at the heart of Bernard’s crusade message”⁹⁸.

⁹⁴ *Sermones*, nr 66, s. 187.

⁹⁵ *Epistolae*, nr 195, s. 50.

⁹⁶ Pwt 7,24–25.

⁹⁷ H.-D. Kahl, *Die Ableitung*, s. 130; idem, *Einige Beobachtungen*, s. 82–89.

⁹⁸ W.J. Purkis, *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia c. 1095 – c. 1187*, Woodbridge 2008, s. 89. Por. A.N.S. Lane, *Bernard of Clairvaux. Theologian of the Cross*, Collegeville, MI 2013, s. 229.

3

Bernardowi z Clairvaux brakowało przygotowania w zakresie nawracania pogan, natomiast dysponował dużym doświadczeniem w przeciwstawianiu się herezji. Najprawdopodobniej odwoływał się do tego doświadczenia, gdy w 1147 r. pisał list w sprawie krucjaty słowiańskiej.

Piszząc ten list szukał Bernard inspiracji w księgach prorockich Starego Testamentu. Stamtąd zaczerpnął sformułowanie „penitus deleatur” i zastosował je w stosunku do słowiańskich pogan. Całkowite zniszczenie „narodu” pogan rozumiał jako usunięcie / izolację jego przywódcy, otwierające drogę do nawrócenia plemienia. Bernard stawiał na pierwszym miejscu nawrócenie, a nie wytępienie pogan. Podobne było jego podejście do herezji: był przekonany, że one zanikną, jeżeli ich przywódcy zostaną wygnani bądź zamknięci w więzieniu.

W przedmiotowym liście są także ślady czerpania przez Bernarda z myśli św. Pawła. Mianowicie nasz opat umieszczał kwestię pogan w kontekście eschatologicznym. Nawrócenie pogan ma swój czas, którego nie należy wyprzedzać. Dlatego Bernard wykluczał konwersję pogan pod przymusem, natomiast dopuszczał poskramianie przywódców pogańskich wspólnot politycznych.

Streszczenie

Na zjeździe we Frankfurcie w marcu 1147 r., zwołanym przez króla Niemiec Konrada III w związku ze zbliżającą się drugą krucjatą, została podjęta decyzja o wysłaniu części wojska przeciwko pogańskim Słowianom zamieszkałym za Łabą. Bernard z Clairvaux w liście do uczestników tej wyprawy określił jej cele oraz zasady organizacji. Jako cele podał bądź całkowite unicestwienie pogańskiego „narodu”, bądź jego nawrócenie, względnie usunięcie jego obrządku religijnego („penitus deleatur”). Te sformułowania stały się przedmiotem skrajnie różnych interpretacji historyków. Aby je właściwie zrozumieć, należy wziąć pod uwagę poglądy Bernarda na kwestię heretyków. Przesłanki pośrednie wskazują, że w naszym liście do nich odnoszą się określenia „inimici christianis nominis” oraz „perditissimi”. Bernard najpierw nadmienia o nawróceniu ludzi wyróżnionych tymi określeniami, a dopiero potem stawia sprawę konwersji / unicestwienia pogan. Ta kolejność jest zgodna z jego poglądem, że każdy rodzaj „nierozumności” religijnej ma swój czas nawrócenia, przy czym najpierw powinni nawrócić się heretycy, a dopiero potem poganie.

Sformułowanie „penitus deleatur” zaczerpnął Bernard najprawdopodobniej ze Starego Testamentu, gdzie pojawia się ono przy opisie działań Boga wymierzonych w królów danych wspólnot politycznych. Zapewne Bernard rozumiał zniszczenie pogańskiego „narodu” jako odsunięcie od władzy jego przywódcy (księcia, wodza). Takie działanie otwierało w jego przekonaniu drogę do konwersji narodu.

O pogańskich władcach nadmienia Bernard aluzyjnie co najmniej dwukrotnie. Po pierwsze, kiedy używa określenia „capita venenata”; w języku biblijnym rzeczownik „caput” może oznaczać pogańskiego władcę. Po drugie, kiedy zakazuje chrześcijanom zawierania przymierza z poganami – ze strony pogańskiej podmiotem takiego układu mógł być tylko przywódca plemienny.

Zwrócenie przez Bernarda uwagi na podporządkowanie chrześcijanom przywódców plemion pogańskich jako warunek skutecznej konwersji było następstwem jego doświadczeń związanych ze zwalczaniem herezji. Mianowicie opowiadał się on za pozbawieniem przywódców heretyckich możliwości propagowania swojej nauki bądź to wskutek ich wygnania, bądź uwięzienia.

Według Bernarda celem działań przedsięwziętych wobec pogan (tak samo jak wobec heretyków) powinno być ich nawrócenie. W analizowanym liście nie ma żadnych przesłanek do stwierdzenia, że Bernard brał pod uwagę nawrócenie pogan przy użyciu siły czy wręcz ich fizyczną eksterminację.

Bernard of Clairvaux, Heretics, and Pagans. An Attempt at Interpretation of the Bernard's Letter on the Wendish Crusade of 1147

In March 1147, at a convention in Frankfurt called by King Conrad III of Germany regarding the approaching Second Crusade, a decision was taken to send a part of the troops against the pagan Slavs living on the other side of the Elbe. Bernard of Clairvaux, in his letter to the crusaders, defined its objectives and the principles for its organization.

The expedition's aim was to be either the utter extermination of the pagan "nation", its conversion, or the elimination of its religious rite „penitus deleatur". These formulations have been the subject of radically different interpretations by historians.

To understand them correctly, Bernard's views on the question of heretics should be taken into consideration. Specific hints indicate that in the analysed letter the terms "inimici christianis nominis" and "perditissimi" refer to them. Bernard first writes about the conversion of people described as such, and only then exhorts the crusaders to convert or exterminate the pagans. This sequence corresponds to his view that any religious "foolishness" has its time of conversion, and heretics are the first to be converted, and only then pagans.

Bernard most likely drew the term "penitus deleatur" from the Old Testament, where it is used to describe God's actions against the kings of ancient political entities. Doubtlessly, Bernard understood the extermination of a pagan "nation" as removing from power its leader (prince, chieftain). Such actions would open, in his opinion, a way to the conversion of the nation.

It is at least two times that Bernard alludes to pagan rulers. Firstly, when he uses the term "capita venenata"; in the Biblical language, the noun "caput" could denote a pagan ruler. Secondly, when he forbids Christians to make any alliance with pagans – in such a case, the pagans could have been represented only by their tribal leader.

The fact that Bernard regarded the subjugation of pagan tribal leaders as the necessary condition of an effective conversion resulted from his experiences in fighting against heresy. To wit, he argued for depriving heretical leaders of the possibility to propagate their teachings either through exile or imprisonment.

According to Bernard, the purposes of actions against pagans (as well as heretics) should be their conversion. There are no indications in the analysed letter that Bernard considered the conversion of pagans by force or even their physical extermination.

Bibliografia

- Anderson John D., *Paul in Book 5 of the De consideratione of Bernard of Clairvaux*, „Cistercian Studies Quarterly” 42, 2007, 2, s. 137–150.
- Annales Magdeburgenses*, wyd. Georg H. Pertz, w: MGH SS, t. 16, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1859, s. 107–196.
- Bernhardi Wilhelm, *Jahrbücher der deutschen Geschichte unter Konrad III.*, cz. 2, Duncker & Humblot, Leipzig 1883.
- Brundage James A., rec.: F. Lotter, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs. Ideengeschichtliche, kirchenrechtliche und historisch-politische Voraussetzungen der Missionierung von Elb- und Ostseeslawen um die Mitte des 12. Jahrhunderts*, Sigmaringen 1977, „Speculum” 54, 1979, 1, s. 172–173.
- Brzegowy Tadeusz ks., *Księga Izajasza. Wstęp — przekład z oryginału — komentarz*, cz. 1, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2010 (Nowy Komentarz Biblijny, Stary Testament, 22/1).
- Bünding-Naujoks Margret, *Das Imperium Christianum und die deutschen Ostkriege vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*, w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, red. Helmut Beumann, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1963, s. 65–120 (Wege der Forschung, 7).
- Chapman Alice, *Sacred Authority and Temporal Power in the Writings of Bernard of Clairvaux*, Brepols, Turnhout 2013 (Medieval Church Studies, 25).
- Cvetković Carmen A., *Seeking the Face of God. The Reception of Augustine in the Mystical Thought of Bernard of Clairvaux and William of St Thierry*, Brepols, Turnhout 2012 (Studia Traditionis Theologiae, 11).
- Dinzelbacher Peter, *Bernhard von Clairvaux. Leben und Werk des berühmten Zisterziensers*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1998 (Gestalten des Mittelalters und der Renaissance).
- Dragnea Mihai, *Divine Vengeance and Human Justice in The Wendish Crusade of 1147*, „Collegium Mediaevale” 29, 2016, s. 49–82.
- Fonnesberg-Schmidt Iben, *The Popes and the Baltic Crusades 1147–1254*, Brill, Leiden–Boston 2007 (The Northern World, 26).
- Gaethke Hans-Otto, *Herzog Heinrich der Löwe und die Slawen nordöstlich der unteren Elbe*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern 1999.
- Goez Elke, *Bernhard von Clairvaux und Konrad III.*, w: *Institution und Charisma. Festschrift für Gert Melville zum 65. Geburtstag*, red. Franz J. Felten, Annette Kehnel, Stefan Weinfurter, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 437–456.

- Hehl Ernst-Dieter, *Kirche und Krieg im 12. Jahrhundert. Studien zu kanonischem Recht und politischer Wirklichkeit*, Anton Hiersemann, Stuttgart 1980 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 19).
- Helmoldi presbyteri *Chronica Slavorum*, wyd. Georg H. Pertz, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1868.
- Herrmann Jan-Christoph, *Der Wendenkreuzzug von 1147*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern 2011 (Europäische Hochschulschriften, Reihe 3: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 1085).
- Kahl Hans-Dietrich, „...Auszujäten von der Erde die Feinde des Christennamens...“ *Der Plan zum „Wendenkreuzzug“ von 1147 als Umsetzung sibyllinischer Eschatologie*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands“ 39, 1990, s. 133–160.
- Kahl Hans-Dietrich, *Christianisierungsvorstellungen im Kreuzzugsprogramm Bernhards von Clairvaux. Anmerkungen zum geistesgeschichtlichen Kontext des „Wendenkreuzzugs“ von 1147*, „Przeegląd Historyczny“ 75, 1984, 3, s. 453–461.
- Kahl Hans-Dietrich, *Compellere intrare. Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts*, w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, red. Helmut Beumann, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1963, s. 177–274 (Wege der Forschung, 7).
- Kahl Hans-Dietrich, *Crusade Eschatology as Seen by St. Bernard in the Years 1146 to 1148*, w: *The Second Crusade and the Cistercians*, red. Michael Gervers, St. Martin's Press, New York 1992, s. 35–47.
- Kahl Hans-Dietrich, *Die Ableitung des Missionskreuzzugs aus sibyllinischer Eschatologie (Zur Bedeutung Bernhards von Clairvaux für die Zwangschristianisierungsprogramme im Ostseeraum)*, w: *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, red. Zenon H. Nowak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1983, s. 129–139 (Ordines militares, Colloquia Torunensia Historica, 1).
- Kahl Hans-Dietrich, *Die weltweite Bereinigung der Heidenfrage — ein übersehenes Kriegsziel des Zweiten Kreuzzugs*, w: *Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus*, red. Susanna Burghartz, Hans-Jörg Gilomen, Guy P. Marchal, Rainer Christoph Schwinges, Katharina Simonmuscheid, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1992, s. 63–89.
- Kahl Hans-Dietrich, *Einige Beobachtungen zum Sprachgebrauch von natio im mittelalterlichen Latein mit Ausblicken auf das neuhochdeutsche Fremdwort „Nation“*, w: *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter*, red. Helmut Beumann, Werner Schröder, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1978, s. 63–108 (Nationes, 1).
- Kahl Hans-Dietrich, *Fides cum Ydolatria... Ein Kreuzfahrerlied als Quelle für die Kreuzzugeschatologie der Jahre 1146/47*, w: *Festschrift für Berent Schwineköper. Zu seinem siebzigsten Geburtstag*, red. Helmut Maurer, Hans Patze, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1992, s. 291–307.
- Kahl Hans-Dietrich, *Wie kam es 1147 zum „Wendenkreuzzug“?*, w: *Europa Slavica — Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, red. Klaus-Detlev Grothusen, Klaus Zernack, Duncker & Humblot, Berlin 1980, s. 286–296.
- Kahl Hans-Dietrich, *Zum Geist der deutschen Slawenmission des Hochmittelalters. Das Imperium Christianum und die deutschen Ostkriege vom zehnten bis zum zwölften*

- Jahrhundert, w: Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, red. Helmut Beumann, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1963, s. 156–176 (Wege der Forschung, 7).
- Kamp Hermann, *Der Wendenkreuzzug, w: Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, red. Hermann Kamp, Martin Kroker, Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien 2013, s. 115–138.
- Kienzle Beverly Mayne, *Cistercians, Heresy, and Crusade in Occitania, 1145–1229. Preaching in the Lord's Vineyard*, York Medieval Press, York 2001.
- Lane Anthony N.S., *Bernard of Clairvaux. Theologian of the Cross*, Liturgical Press, Collegeville, MI 2013 (Cistercian Studies Series, 248).
- Lees Jay T., „Why Have You Come with Weapons Drawn?” *The Leaders of the Wendish Campaign of 1147, w: The Second Crusade. Holy War on the Periphery of Latin Christendom*, red. Jason T. Roche, Janus Møller Jensen, Brepols, Turnhout 2015, s. 273–300 (Outremer. Studies in the Crusade and the Latin East, 2).
- Lotter Friedrich, *Bemerkungen zur Christianisierung der Abodriten, w: Festschrift für Walter Schlesinger, t. 2*, red. Helmut Beumann, Böhlau Verlag, Köln–Wien 1974, s. 395–442.
- Lotter Friedrich, *Die Konzeption des Wendenkreuzzugs. Ideengeschichtliche, kirchenrechtliche und historisch-politische Voraussetzungen der Missionierung von Elb- und Ostseeslawen um die Mitte des 12. Jahrhunderts*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1977 (Vorträge und Forschungen, Sonderband, 23).
- Lotter Friedrich, *The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe, w: Medieval Frontier Societies*, red. Robert Bartlett, Angus MacKay, Clarendon Press, Oxford 1989, s. 267–306.
- Marini Alfonso, *Conversione e morte. Il problema della conversione al cristianesimo in Bernardo di Clairvaux, „Studi storico-religiosi” 6*, 1982, 1–2, s. 345–381.
- McGinn Bernard, *St Bernard and Eschatology, w: Bernard of Clairvaux. Studies presented to Dom Jean Leclercq*, Cistercians Publications, Washington, D.C. 1973, s. 161–185 (Cistercian Studies Series, 23).
- Patrologia Latina*, t. 180, Garnier, Paris 1902; t. 182, Garnier, Paris 1879.
- Phillips Jonathan, *The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom*, Yale University Press, New Haven–London 2007.
- Purkis William J., *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia c. 1095 – c. 1187*, The Boydell Press, Woodbridge 2008.
- Sancti Augustini Opera, Enarrationes in Psalmos 101–150, cz. 5: Enarrationes in Psalmos 141–150*, wyd. Franco Gori, Iuliana Spaccia, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2005 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 95/5).
- Sancti Bernardi Opera, t. 2: Sermones super Cantica Cantorum 36–86*, wyd. Jean Leclercq, Charles H. Talbot, Henri M. Rochais, Editiones Cistercienses, Romae 1958.
- Sancti Bernardi Opera, t. 3: Tractatus et Opuscula. De consideratione ad Eugenium papam*, wyd. Jean Leclercq, Henri M. Rochas, Editiones Cistercienses, Romae 1963, s. 379–493.
- Sancti Bernardi Opera, t. 8: Epistolae*, wyd. Jean Leclercq, Henri Rochas, Editiones Cistercienses, Romae 1977.

- Ščavinskas Marius, *On the Crusades and Coercive Missions in the Baltic Region in the Mid-12th Century and Early 13th Century. The Cases of the Wends and Livonians*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 63, 2014, 4, s. 499–527.
- Schwinges Rainer Ch., *Kreuzzugsideologie und Toleranz. Studien zu Wilhelm von Tyrus*, Anton Hiersemann, Stuttgart 1977.
- Skotki Kristin, „*Until the Full Number of Gentiles Has Come In*”. *Exegesis and Prophecy in St Bernard’s Crusade-Related Writings*, w: *The Uses of the Bible in Crusader Sources*, red. Elizabeth Lapina, Nicholas Morton, Brill, Leiden–Boston 2017, s. 236–272 (Commentaria, 7).
- Sommerfeldt John R., *Bernard of Clairvaux. On the Spirituality of Relationship*, The Newman Press, New York–Mahwah, N.J. 2004.
- Throop Susanna A., *Crusading as an Act of Vengeance, 1095–1216*, Ashgate Publishing, Farnham 2011.
- Timmermann Waltraud, *Studien zur allegorischen Bildlichkeit in den Parabolae Bernhards von Clairvaux*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main–Bern 1982 (Mikrokosmos. Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung, 10).

Biogram: Marian Dygo, dr hab., prof. Wydziału Historycznego Akademii Humanistycznej w Pułtusku i Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego; zainteresowania: historia średniowieczna, szczególnie społeczna i kultury; kontakt: m.dygo@ah.edu.pl.